

1.1

Uprchlíci z Protektorátu Čechy a Morava, ze Sudet a z Těšínska

Od Mnichova k rozpadu ČSR

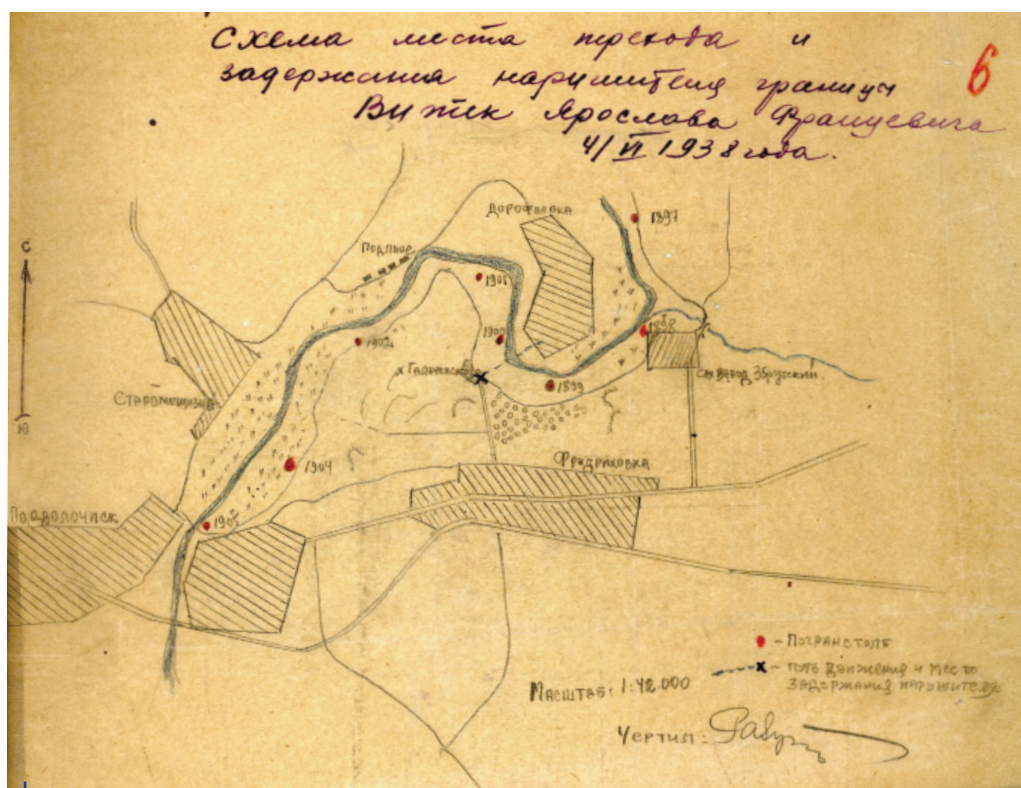
Podepsáním mnichovské dohody na sklonku září 1938 vyvrcholily Hitlerovy snahy o rozbití demokratického Československa. Ztráta českého a moravského pohraničí ve prospěch Německa umocněná odstoupením československého Těšínska Polsku a oblastí jihovýchodního Slovenska a jihozápadní Podkarpatské Rusi Maďarsku (viz kapitola Uprchlíci z Podkarpatské Rusi) měla pro mladou republiku nedozírné následky.

Nešlo přitom jen o ztrátu hospodářsky a strategicky cenných území. Šok z utrpené porážky a deziluze z následného politického vývoje v zemi vedly k demoralizaci nemalé části národa. Míru zklamání a beznaděje mezi obyvatelstvem dále nepříznivě ovlivňovala prohlubující se vnitropolitická krize, přibývalo závažných ekonomických potíží, hospodářská situace se v některých oblastech stávala kritickou.¹

Značnou komplikaci pro okleštěný stát představoval i příchod tisíců uprchlíků z odstoupeného pohraničí do vnitrozemí, o něž se ale československá vláda nedokázala dostatečně postarat. Tito lidé proto často zůstávali odkázáni na pomoc druhých, u některých spoluobčanů ale jejich přítomnost zároveň vyvolávala negativní reakce. Hněv nespokojených Čechů a Slováků se obracel hlavně proti německy hovořícím Židům, značně nejistě se v té době ale začali cítit také jejich česky mluvící souvěrci. Nepomáhalo jim obvykle ani to, že většina z nich se hlásila k československé národnosti a zachovávala loajalitu ke své vlasti.²

S postupnou demontáží státu ztrácely jeho ochranu i další skupiny obyvatelstva. Autoritářská vláda premiéra Rudolfa Berana záhy významně zúžila manévrovací prostor pro jakoukoliv politickou činnost. Vládní omezení postihla především akceschopnost politické levice, komunistická strana byla dokonce oficiálně zakázána. Komunistům tak nezbývalo než se uchýlit do ilegality nebo uvažovat o odchodu ze země.

Své další setrvání v Československu (od 23. listopadu 1938 v Česko-Slovenské republice) ale museli zvažovat například i příslušníci československé armády. Hluboké zklamání z toho, že se o osudu jejich vlasti rozhodlo mimo bojiště, ztráta iluzí

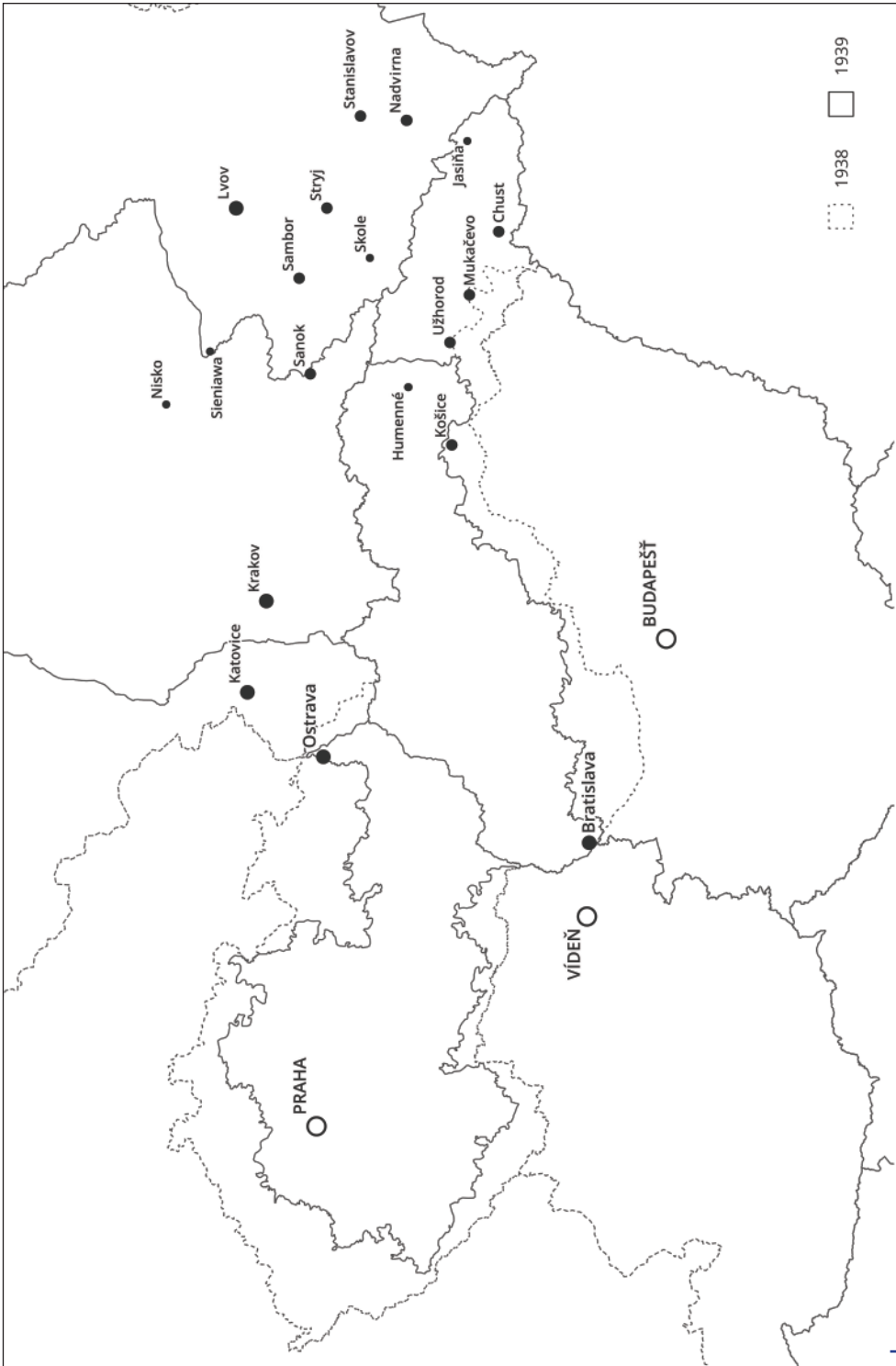

Mapku znázorňující překročení sovětské hranice uprchlíkem Jaroslavem Vítkem vytvořil vyšetřovatel NKVD, 1938.

o suverenitě teď už značně zredukovaného státu, ale i konkrétní plány na zformování vojenského odboje proti nacistickému Německu za hranicemi či jen obavy o vlastní bezpečnost byly v jejich případě primárními důvody, proč odejít za hranice. K nim se přidávala i řada dalších politických a veřejných činitelů z demokratické části českého společenského spektra, kteří jen nehodlali na místě čekat na definitivní likvidaci Československa.

Už na sklonku roku 1938 ovšem byly možnosti legálního vystěhování z republiky značně omezené, přílivu vyššího počtu běženců se bránila většina evropských zemí, přijímání byli obvykle jen uprchlíci s politickým statutem. Do této kategorie nespádala například většina prchajících Židů, které cizí vlády i navzdory zjevnému pronásledování ze strany nacistů stále považovaly za hospodářské migranty. Vystěhování do exotičtějších destinací na africkém či americkém kontinentu zase vyžadovalo značný finanční kapitál a k tomu i nemalou trpělivost při vyřizování potřebných cestovních dokladů. Do březnové nacistické okupace proto Československo opustil zákonnou cestou pouhý zlomek všech zájemců o emigraci.³

Veškeré obtíže spojené s legálním odchodem ze země tedy přímo vybízely k rozhodnutí pro ilegální útěk za hranice. Potenciálním uprchlíkům z Československa se

Mapa hlavních míst spojených s uprchlickou vlnou z bývalého Československa do SSSR v letech 1939–1941.

v tehdejší době nabízely dvě hlavní uprchlické trasy: jedna směřovala přes Slovensko a Maďarsko dále na jih do Rumunska či Jugoslávie, odkud bylo možné dostat se oklikou na Západ nebo pokračovat po moři na Blízký východ. Druhá, od počátku nejvyužívanější cesta, vedla do sousedního Polska, nejčastěji přes nově vymezenou hranici mezi československým Ostravskem a polským Těšínskem. I z Polska se běženci většinou snažili dostat na Západ, pouze někteří – a to hlavně komunisté – měli za cíl Sovětský svaz. Ani stalinský režim je však v této době nevítal s otevřenou náručí.

Šance na oficiální přijetí v SSSR byla pro uchazeče v celé meziválečné éře dokonce o dost menší než u ostatních evropských zemí. Paradoxně sovětský stát hlásící se k tzv. proletářskému internacionalismu uděloval azyl jen naprosto výjimečně, a to pouze předem vybraným a prověřeným komunistům.⁴ Pokud tedy chtěl „zemi neomezených možností“ poznat některý z nižších funkcionářů, běžných členů strany nebo jen sympatizantů levice, musel se rozhodnout k ilegálnímu přechodu sovětské hranice.

Obdobné případy existovaly už mezi dvěma světovými válkami. Například **František Liška (1896)**,⁵ rodák z Chrudimi, jako sedmadvacetiletý vstoupil v Pardubicích do KSČ, záhy se přestěhoval do Prahy, kde se živil dělnickými profesemi. Poněvadž byl nezaměstnaný a pronásledovaný jako politický aktivista, odešel koncem roku 1928 ilegálně přes Polsko do SSSR. Zde však byl zatčen, obviněn z nelegálního přechodu hranice a prověřován bezpečnostními orgány.

František Liška byl sice nakonec osvobozen, mnohé další uprchlíky levicové politické orientace však čekal ve vysněném Sovětském svazu krutý osud. Zejména pokud jde o konec třicátých let, kdy během Velkého teroru byly pro údajnou špionáž či jiné kontrarevoluční činy odsouzeny k trestům zastřelení či mnohaletého odnětí svobody i tisíce krajanů a československých občanů zdržujících se v tu dobu na sovětském území. Tresty za ilegální překročení hranice přitom patřily k těm nejmírnějším. Dokládá to i případ českého dělníka **Jaroslava Vítka (1912)**,⁶ který byl v červnu 1938 zajištěn sovětským NKVD kvůli dřívějšímu ilegálnímu přechodu polsko-sovětské hranice. Od druhého, daleko závažnějšího obvinění ze špionáže u něj vyšetřovatelé nakonec překvapivě upustili. Důvodem mohlo být údajné pomatení smyslů zadrženého. Na rozdíl od podobně obviněných krajanů tedy Jaroslav Vítek vyvázl „jen“ s trestem tří let odnětí svobody. K jeho dalšímu osudu v dochovaném vyšetřovacím spise bohužel chybějí detailnější informace. O mnoha tisících Vítkových spoluobčanů, jež sovětská moc za obdobný přestupek potrestala o několik měsíců či let později, toho víme mnohem více.

Nacistická okupace českých zemí a vznik protektorátu

Důvody pro odchod z Československa u ohrožených skupin obyvatelstva mnohonásobně vzrostly po okupaci zbytku českých zemí nacistickým Německem v březnu 1939. V uprchlické vlně, která následovala, se snažili zachránit lidé, jež bezprostředně ohrožovaly represe okupantů. Podstatnou část emigrantů opět tvořili političtí oponenti, příslušníci armády a bezpečnostních složek, v daleko větším

měřítka než dříve ale nyní ze země prchali i běžní civilisté. Nejpočetněji mezi nimi byli zastoupeni Židé (jednotlivci i celé rodiny) obávající se rasově motivovaného pronásledování ze strany nacistů. Hromadně utíkali také mladí muži odhodlaní zapojit se do boje proti nacistickému Německu.⁷

Na jaře a v létě roku 1939 ale možností k legálnímu opuštění Protektorátu Čechy a Morava bylo daleko méně než před několika měsíci. Čas na vyřízení formalit potřebných k odjezdu se navíc neustále zkracoval a k postihu ze strany okupantů teď mohlo dojít prakticky kdykoliv. Spěšný útěk z okupované vlasti proto představoval pro mnohé jedině možné řešení.

Stále ještě existovala možnost útěku přes Slovensko a Maďarsko dále na Balkán. Z Rumunska či Jugoslávie uprchlíci nejčastěji plánovali přesunout se do Francie, kde se až do jejího pádu v červnu 1940 sdružovali uchazeči o vojenskou službu v jednotkách, které měly být a nakonec skutečně byly nasazeny do boje proti hitlerovskému Německu. Takzvaná balkánská trasa byla ale z hlediska logistiky komplikovaná, z velké části totiž vedla přes území německých spojenců, kde hrozilo vysoké riziko zatčení a nuceného návratu do protektorátu. Do vytouženého cíle se proto podařilo dorazit pouze některým uprchlíkům. Ostatní byli během útěku nuceni volit alternativní trasy, své plány museli přehodnotit i emigranti, kteří sice skončili v rukou slovenských a maďarských bezpečnostních složek, ale byli z nějakého důvodu propuštěni nebo se jim podařilo z vězení uprchnout. Až do září 1939 tito uprchlíci směřovali ze Slovenska či Maďarska, ale i přes Maďarskem okupovanou Podkarpatskou Rus téměř výhradně na sever do Polska.

Přímý odchod do sousedního Polska preferovala také většina běženců z protektorátu. Nejvyužívanějším místem ilegálních přechodů zůstávala hranice mezi protektorátním Frýdeckem a Ostravskem na jedné straně a polským Těšínskem na straně druhé – mezi březnem a zářím 1939 ji denně přecházely až desítky osob.⁸ Menší část uprchlíků, hlavně z Moravy, odcházela do Polska riskantnější trasou přes území Slovenského státu.

V případech, kdy se přechod na polské teritorium zdařil, vedly cesty běženců od hranic do polského vnitrozemí. Bezpečněji se cítili především ve velkých městech (Katovice, Krakov, Varšava), kde našli i lépe zorganizovanou základní materiální pomoc. Dalo se zde rovněž snadněji ukrýt v anonymitě davu, a uniknout tak pozornosti polských bezpečnostních orgánů: beckovské Polsko totiž strpělo většinu emigrantů na svém území jen přechodně, maximálním ústupkem byl krátký tranzitní pobyt se zárukou, že dotyčný odcestuje dále do zahraničí. Jestliže se nově příchozímu nepodařilo získat status politického uprchlíka,⁹ čehož Čechoslováci skutečně dosáhli jen výjimečně, hrozila mu ztráta jakékoliv podpory nebo přímo vypovězení. Nejhůře na tom byli uprchlí Židé, polské úřady je totiž stále považovaly za ekonomické migranty, což jim prakticky znemožňovalo obdržet zahraniční vízum.

Svou budoucnost ale běženci většinou s Polskem spojit nechtěli a snažili se pokračovat v cestě dál do jiných zemí. Někdejší občané Československa se přirozeně sdružovali zejména okolo československého velvyslanectví ve Varšavě a konzulátu

v Krakově, které nepřestaly fungovat ani po německé okupaci 15. března 1939. Zdejší diplomaté a zbývající úředníci se jim pokoušeli zajistit základní podporu do doby, než si prostřednictvím jiných zahraničních zastupitelství v Polsku vyřídí příslušná povolení k odjezdu: nejčastěji do Velké Británie, USA, Skandinávie, v případě Židů pak do Palestiny. Získat včas potřebný oficiální souhlas ovšem dokázal jen málokdo z nich.¹⁰

Ostatní už neměli na výběr mnoho dalších alternativ. Jednu z nich představovalo vojsko. Od konce dubna 1939 se totiž v Krakově ilegálně organizovala československá vojenská jednotka (po napadení Polska oficiálně uznaná jako Česká a slovenská legie v Polsku).¹¹ Dobrovolný vstup se však nabízel jen mužům mladšího, maximálně středního věku, vedení jednotky navíc zpočátku odmítalo přijímat Židy. Tato praxe se však brzy změnila a židovští dobrovolníci nakonec tvořili významnou část této vojenské skupiny.¹²

Další možností nadále zůstával i odchod do států sousedících s Polskem: na jih do Rumunska či na sever do Pobaltí. Atraktivnost těchto destinací pro Čechoslováky ale oproti Polsku snižovala větší jazyková bariéra a přesun do těchto zemí nebyl jednoduchý.

O tom se přesvědčil i **Alois Jalůvka (1912)**,¹³ strojní zámečnick z Kopřivnice, jenž na konci dubna 1939 v Polsku nejdříve vstoupil do československého legionu. Když ale na rozdíl od většiny ostatních odmítl odjet do Francie a angažovat se tam v cizinecké legii, byl z vojenské skupiny vyloučen. Rozhodl se proto pro odchod do Rumunska, avšak před polsko-rumunskou hranicí byl polskou stráží zadržen a odveden na východ k nedaleké polsko-sovětské hranici, po jejímž přechodu byl 16. června 1939 zajištěn sovětskou pohraniční stráží. Alois Jalůvka poté putoval do vězení v Kamenci Podolském a později byl za ilegální přechod hranice odsouzen ke třem rokům pobytu v nápravně pracovních táborech. Věznění v táborech v lokalitě Suchobezvodnoje v Gorkovské oblasti, jež byla součástí Unžlagu, přežil. Z tábora byl propuštěn před uplynutím trestu a v květnu 1942 byl odveden u československé vojenské jednotky v Buzuluku. Zemřel v roce 2007.¹⁴

Avšak ani když se prchajícím podařilo dojít do některé z výše zmíněných destinací, nemuseli být v bezpečí. A to z různých důvodů: účetní **Kurt Feiner (1916)**¹⁵ z Prahy sice v dubnu 1939 dorazil za rodiči do Rumunska bez problémů, ale již 1. července téhož roku se z neznámých důvodů přesunul do SSSR, kde byl později zatčen a odsouzen. Po propuštění v roce 1942 odjel k československé vojenské jednotce v Buzuluku. Padl v bojích u Bílé Cerekve 1. ledna 1944.

Provizoriem byl i odchod do pobaltských států. Zvěrolékař **Kurt Finkelstein (1915)**¹⁶ z Brna emigroval už na konci dubna 1939 přes Polsko do Lotyšska, kde krátce svobodně žil a pracoval do dočasné sovětské okupace této země v letech 1940–1941. Krátce po začátku německého útoku na SSSR byl i on koncem června 1941 příslušníky NKVD zatčen a deportován do stanice Sosnovka v Kirovské oblasti. V červenci 1942 byl poslán do okresu Taštagol v Kemerovské oblasti. Odtud koncem září odjel k Československé vojenské jednotce v Buzuluku. V bojích u Sokolova byl 8. března

Sigmund Hladík (vlevo) jako vojín československé armády, Buzuluk 1942.

Sigmund Hladík při natáčení rozhovoru v roce 2012.

1943 zřejmě zajat (bývá ale uváděn i jako padlý) a později nacisty zavražděn.¹⁷

Do Pobaltí uprchla ještě před vypuknutím 2. světové války i pražská rodina Hladíkových. Rodiče **Sigmunda Hladíka (1927)**¹⁸ se v meziválečné době živilo jako artisté a cestovali po Československu i celé Evropě. V letech 1938–1939 rodina pobývala v Praze, avšak okamžitě po příchodu nacistů se Hladíkoví rozhodli pro útěk – začátkem dubna 1939 odjeli za fiktivním zaměstnáním do Pobaltí. Po různých peripetiích se dostali do Lotyšska k rodině Sigmundovy matky a brzy získali angažmá u estonského cirkusu Krone. Další dva roky působili ve zdejším cirkusovém prostředí, jejich osud ale dramaticky změnil nacistický zábor Pobaltí v létě roku 1941.

Až do léta 1939 se nic nezměnilo ani na možnosti legálního odchodu do SSSR. Sovětská imigrační politika zůstávala i nadále silně restriktivní, oficiálního přijetí se z Čechoslováků dostalo pouze omezenému okruhu komunistů předem vybraných exilovým ústředím KSC v Moskvě. Jejich odchod byl zajišťován prostřednictvím sovětských diplomatických úřadů v Polsku, po likvidaci Polska přes sovětské zastupitelství v Protektorátu Čechy a Morava.¹⁹ Další stovky ohrožených straníků, kteří působili v ilegálně nebo byli na útěku z protektorátu bez svolení strany (odchod do exilu byl možný jen se souhlasem strany), se tedy obdobné výsady nedočkali.²⁰ Nekomunistická část exilu nemohla s legálním přesunem do SSSR vůbec počítat, zvláště poté, co v srpnu 1939 po podpisu německo-sovětské spojenecké smlouvy (pakt Ribbentrop–Molotov)

došlo k dalšímu výraznému omezení styků mezi československým nekomunistickým exilem a sovětskými zástupci.

Bez ohledu na stranickou příslušnost a politické či jiné osobní preference se i mezi Čechoslováky dočasně prodlévajícími v Polsku našla řada takových, kteří nehodlali jen pasivně vyčkávat na vývoj budoucích událostí. V předtuše blížící se agrese nacistického Německa se začali postupně přesouvat ze západu polského území na východ, někteří zamířili rovnou do SSSR. I část nekomunistů totiž doufala, že jim od bolševiků hrozí menší nebezpečí než od nacistů.

Jelikož v létě roku 1939 byla polsko-sovětská hranice dlouhá téměř 1500 km a na některých místech stále propustná, některým z běženců se skutečně podařilo dostat se nepozorovaně do SSSR. Mnohem těžší pak ale byl pohyb v neznámém a navíc značně paranoidním sovětském prostředí. Několik československých přeběhlíků bez platných dokladů bylo zatčeno orgány NKVD a teprve po delší době byli obviněni z nelegálního příchodu do SSSR. Tento osud potkal třeba **Františka Tůmu (1910)**,²¹ rodáka z Hrdlovky v okrese Duchcov. Původním povoláním obchodní příručí uprchl z protektorátu do Polska v půlce května 1939. Odsud zamířil dále do SSSR, kde byl 24. srpna 1939 zatčen a uvězněn v Kamenci Podolském. Po několika měsících byl odsouzen za ilegální přechod hranice ke třem rokům pobytu v táborech Gulagu. Vězněn byl v Kargopollagu v Archangelské oblasti. Odsud byl předčasně propuštěn a v květnu 1942 vstoupil do československé vojenské jednotky v Buzuluku. Zemřel v roce 2003.

Josefu Černému (1916)²² z Mořkova, okres Nový Jičín, se na rozdíl od Františka Tůmy přechod sovětské hranice nezdařil. Josef Černý odešel 13. června 1939 z protektorátu do Polska. Jelikož tam nenalezl československou vojenskou legii, odebral se do SSSR. Dne 18. června 1939 byl zadržen už na polsko-sovětské hranici a po roce stráveném ve vyšetřovací vazbě byl odsouzen ke třem letům nucených prací. Věznění v Sevvostlagu na Kolymě přežil, po propuštění se v červenci 1942 připojil k československé vojenské jednotce v Buzuluku. Zemřel v roce 1970.²³

František Tůma ani Josef Černý ale nepatřili k největší uprchlické vlně směřující na východ, respektive do SSSR. Ta se vzedmula teprve o několik týdnů později.

Likvidace Polska a vlna útěků do SSSR

Jak už bylo zmíněno, koncem léta 1939 se zrodila sovětsko-německá koalice, která s existencí Polska jako samostatného státu nepočítala. Schylovalo se k událostem, jež zavadaly příčinu k vypuknutí celosvětového konfliktu a na mnoho let změnily geopolitickou mapu Evropy.

Blesková porážka Polska a jeho rozdělení mezi hitlerovské Německo a stalinský Sovětský svaz dokonané koncem září 1939 měly fatální důsledky pro postavení migrantů na polském území.²⁴ Současně s prvními výstřely druhé světové války vypukl v napadeném Polsku ohromný populační transfer obyvatelstva primárně ze západu na východ, v menším rozsahu poté i opačným směrem.